

УДК 378 (447):33

С.Г. Натрошвілі, канд. екон. наук,
Київський національний університет технологій та дизайну

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПОБУДОВИ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

Постановка проблеми. Відсутність єдиної стратегії формування та реалізації державної політики підтримки розвитку вищої освіти призводить до гальмування процесів формування економіки знань.

Розвиток сфери вищої освіти має переважно екстенсивний характер, свідченням чого є те, щез в освітньому процесі використовуються переважно науково-технічні надбання та обладнання, освоєні у попередні роки.

Нині сфера вищої освіти України, яка представлена в основному вищими навчальними закладами, не відіграє значної ролі в процесі переходу економіки на модель інноваційного розвитку.

Тому актуальним завданням сьогодення є розробка та впровадження управлінських рішень, спрямованих на подальший розвиток вищої освіти України на засадах підвищення наукового та інноваційного потенціалу вищих навчальних закладів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З проблематики розвитку сфери вищої освіти видається чимало наукових праць [1-4]. Водночас залишається незадовільним рівень науково-практичного та методичного забезпечення розвитку сфери вищої освіти в контексті побудови економіки знань.

Відтак, мають бути розроблені конкретні рекомендації з питань організації державної підтримки наукової та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів.

Мета статті — виклад результатів досліджень з питань стимулювання розвитку сфери вищої освіти в контексті побудови економіки знань.

Вища освіта України — це сфера освітянської діяльності, яка представлена вищими навчальними закладами I — IV рівнів акредитації, що створені і діють на підставі вимог законодавства про освіту відповідно до виданої ліцензії [1, 5, 6]. Разом з тим поняття «вища освіта» в контексті авторського дослідження може розумітися як сфера господарської (економічної) діяльності, яка представлена закладами вищої освіти, що надають освітні послуги відповідно до статутних завдань за певну плату (за рахунок коштів бюджету або інших джерел).

Протягом років незалежності (починаючи з 1990-х) сфера вищої освіти розвивалася випереджальними темпами, що виявилось передовсім у зростанні кількості закладів вищої освіти та відповідному збільшенні чисельності студентів. Вказаний процес став закономірним наслідком двох чинників: здобуття незалежності (необхідність підготовки фахівців у новітніх закладах, яких раніше па території України не існувало) та радикальної соціально-економічної реформи (можливість створення навчальних закладів

Показано роль і значення вищої освіти в економічному розвитку.

Доведено важливість розвитку вищої освіти в контексті побудови економіки знань. Обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення функціонування сфери вищої освіти України з урахуванням завдань переходу економіки на інноваційну модель розвитку.

Ключові слова: *вища освіта, економіка знань, наукова діяльність вищих навчальних закладів.*

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКИ

приватної форми власності). Крім того, до сфери вищої освіти почали відносити заклади I—II рівнів акредитації (коледжі, технікуми, училища), які в радянські часи входили до

сфери середньої спеціальної освіти.

Дані про кількість вищих навчальних закладів та чисельність студентів (слухачів) представлено у табл. 1.

Таблиця 1. Вищі навчальні заклади та чисельність студентів (слухачів)

	1995/ 1996	2000/ 2001	2005/ 2006	2008/ 2009	2009/ 2010	2010/ 2011
Кількість закладів, всього, од.	1037	979	951	881	861	854
Чисельність студентів — всього, тис. осіб	1540,5	1930,9	2709,2	2763,9	2599,4	2491,3
Середня кількість студентів у одному закладі, тис. осіб	1,48	1,97	2,84	3,13	3,01	2,92
У тому числі у закладах III-IV рівнів акредитації						
Кількість закладів, всього, од.	255	315	345	353	350	349
Чисельність студентів — всього, тис. осіб	922,8	1402,9	2203,8	2364,5	2245,2	2129,8
Середня кількість студентів у одному закладі, тис. осіб	3,614	4,45	6,38	6,69	6,41	6,10

Складено за даними Держстату, Розрахунки автора

З наведених даних видно, що протягом 2000-2012 рр. триває тенденція до зменшення кількості закладів. Вказане зумовлене зависокими темпами зростання кількості закладів у попередній період (до 2000 р.), а також загостренням конкурентної ситуації на ринку освітніх послуг, в результаті чого непривабливі для споживачів заклади мають припинити свою діяльність,

Внаслідок деякого зменшення кількості навчальних закладів та одночасного збільшення контингенту студентів і слухачів зріс показник середньої кількості студентів у одному закладі (від, 1,48 тис. у 1995/1996 навчальному році до 2,92 тис. у 2010/2011 навчальному році). Це позитивна тенденція, оскільки дозволяє сконцентруватися на підготовці студентів і таким чином прискорити процес створення потужних вищих навчальних закладів із сучасною матеріально-технічною базою.

Зафіксоване незначне коливання кількості вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації (від 345 у 2005/ 2006 навчальному році до 353 у 2008/2009 навчальному році). Водночас зафіксовано значні коливання кількості студентів і слухачів — зростання до 2008/2009

навчального року (2364,5 тис. осіб) з деяким зниженням у наступний період (2129,8 тис. осіб у 2010/2011 навчальному році). Причому зниження контингенту студентів і слухачів спостерігається за всіма формами навчання.

Середня кількість студентів у одному вищому навчальному закладі III-IV рівнів акредитації становила у 2010/2011 навчальному році 6,10 тис. осіб. В той же час у країнах ЄС-15 середня кількість студентів, що навчаються в університетах, коливається від 14 тис. осіб (Греція) до 23 тис. осіб (Італія) [1, 2]. Вказане свідчить про доцільність деякого скорочення мережі вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, що є запорукою подальшої концентрації обмежених ресурсів та створення можливостей для формування потужних закладів, що працюють із використанням сучасних навчальних технологій.

У радянські часи рішення про відкриття вищого навчального закладу, що надавав повну вищу освіту, приймалося після ретельних обґрунтувань, узгоджень, підготовчих заходів, ідентифікації ресурсної бази (у середньому один заклад у два роки). Натомість у роки незалежності без створення належних умов (відсутність кадрового та фінансового ресур-

су) було відкрито понад 200 таких закладів (тобто в середньому по 10 щороку) [3, 4].

Однією із особливостей системи вищої освіти є те, що вона здійснює підготовку іноземних громадян (експорт освітніх послуг). За даними Держстату, у вищах України станом на початок 2011/12 навчалося 38166 іноземних громадян, у тому числі у закладах III—IV рівнів акредитації — 37848 іноземних громадян, або 1,78% від загальної чисельності студентів.

Протягом 1990-2012 рр. кількість вищих навчальних закладів зростала швидше за темпи підготовки науково-педагогічних працівників для вищої школи, зокрема фахівців найвищої кваліфікації. Це призвело до того, що окремі заклади не виконують вимог за показниками забезпеченості науково-педагогічними працівниками вищої кваліфікації. Вказане негативно впливає на якість навчання, а також звужує науковий та інноваційний потенціал вищої освіти.

Одним із негативних чинників, що гальмують розвиток кадрового потенціалу вищої освіти, є незначний (недостатній) розмір заробітної плати науково-педагогічних працівників, слабкий рівень соціального забезпечення, низька престижність викладацької діяльності.

Вищі навчальні заклади не мають належних інформаційних ресурсів для підготовки фахівців з вищою освітою. Наукові (науково-технічні) бібліотеки у вищих навчальних закладах порівняно невеликі, ма-

ють недостатні кількісні показники передплати на провідні іноземні періодичні фахові віщання та видання в електронному форматі [4].

Однією із вад системи вищої освіти України є орієнтація вищих навчальних закладів на задоволення потреб споживачів, які бажають отримати так звані модні або рейтингові спеціальності (економіст, юрист, менеджер, психолог та ін.). Багато вищих навчальних закладів готують непрофільних для них фахівців, не маючи для цього належного кадрового, наукового та навчально-методичного забезпечення.

За розрахунками фахівців Інституту вищої освіти НАПН України, наша держава щонайменше у 2,5 рази відстає за кількістю випускників і науково-природничої освітньої галузі, натомість надлишково готує фахівців з соціальних наук, бізнесу і права (41%).

Одним із економічних чинників, що заважають переходу сфери вищої освіти на модель інноваційного розвитку, є недостатність фінансування, зумовлене кількома причинами: загальною економічною кризою, негативними демографічними тенденціями, відсутністю достатньої кількості конкурентоспроможних освітніх продуктів, слабкістю механізмів взаємодії навчальних закладів з роботодавцями, іноземними партнерами та міжнародними організаціями тощо [1,2].

Стан фінансування системи освіти загалом та вищої освіти зокрема за рахунок коштів бюджету представлено у табл. 2.

Таблиця 2. Фінансування освіти та вищої освіти за рахунок коштів зведеного бюджету, млн. грн.

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Обсяг видатків зведеного бюджету — усього	48148,6	141989,5	226054,4	309230,7	307399,4	262428,0
у тому числі: на освіту	7085,5	26801,8	44333,6	60959,4	66773,6	55620,9
у тому числі: на вищу освіту	2285,5	7934,1	12827,8	18552,9	20966,3	17057,9
Видатки на вищу освіту, % від обсягу ВВП	1,3	1,8	1,8	2,0	2,3	2,2
% від загального обсягу видатків	4,7	5,7	5,7	6,0	6,8	6,5
% від обсягу видатків на освіту	32,3	29,6	28,9	30,4	31,4	30,7

Складено за даними Держстату. Розрахунки автора

З наведених даних видно, що фінансування освіти та вищої освіти відбувається нерівномірно. Після зростання абсолютних обсягів видатків зведеного бюджету на фінансування освіти та вищої освіти у 2005-2009 рр., що пояснювалося зростанням бюджетних доходів та бюджетних видатків, у 2010 р. обсяг фінансування освіти та вищої освіти знизився через стрімке падіння доходів та видатків бюджетів різних рівнів внаслідок фінансово-економічної кризи. Показово, що у 2009 р., у найтяжчий період кризи, загальний обсяг видатків зведеного бюджету знизився, а видатки на освіту та вищу освіту зросли. Це свідчить про намагання уряду України здійснювати належне фінансування освітньої діяльності відповідно до взятих зобов'язань, на пріоритетних принципах.

Рівень бюджетного фінансування вищої освіти відносно ВВП та загального обсягу бюджетних видатків протягом 2008-2010 рр. порівняно з 2000-2007 рр. дещо збільшився. Так, якщо у 2000-2007 рр. видатки на вищу освіту становили 1,3-1,8% від обсягу ВВП та 4,7-5,7% від обсягу загальних бюджетних видатків, то у 2008-2010 рр. ці показники збільшилися до 2,0-2,3% та 6,0-6,8% відповідно. У 2010 р. відносні показники фінансового забезпечення вищої освіти за рахунок коштів бюджету дещо знизилися, що стало закономірним явищем суттєвого обмеження фінансування багатьох бюджетних програм, у тому числі і у сфері вищої освіти, викликаного необхідністю здійснювати видатки на фінансування захищених статей.

У сфері вищої освіти основний обсяг асигнованих бюджетних коштів спрямовується на заробітну плату та нарахування на неї, а також на стипендії. Тобто в основному фінансуються соціально захищені статті витрат («статті проїдання»). В той же час майже не фінансуються інвестиційні витрати на нове будівництво, впровадження нових освітніх технологій, закупівлю навчального обладнання, проведення перспективних наукових досліджень («статті розвитку»). Однією з основних причин такого стану освіти в Україні є завелика кількість вищих навчальних закладів та їхніх позабазових структурних підрозділів. Науковці не-

одноразово вказували на надмірне розростання системи вищої освіти, яка продукує «непотрібних» суспільству та ринку фахівців. Парадоксально, що ліцензований обсяг прийому в 2012 р. на бакалаврські програми становив 1,2 млн. осіб, вдвічі перевищивши кількість осіб, які закінчили середню школу. Державне замовлення на підготовку фахівців у вищих навчальних закладах різних форм власності проводиться непрозоро, без урахування якості освітніх послуг.

Серед значних втрат сфери вищої освіти України — суттєва девальвація науково-технічного та інноваційного потенціалу переважної більшості вищих навчальних закладів, що проявляється, зокрема, у низькій результативності їхньої наукової та інноваційної діяльності [1, 3, 6].

Результативність наукової діяльності науково-педагогічних працівників в Україні оцінюється переважно за кількісними параметрами (кількість наукових праць, обсяг друкованих аркушів тощо), а майже всі наукові публікації оприлюднюються у виданнях, які не входять до світових наукометричних баз даних. У системі вищої освіти України немає ефективних механізмів стимулювання наукової творчості та високої результативності дослідницької діяльності науково-педагогічних працівників.

У більшості вищих навчальних закладів фундаментальні та прикладні науково-дослідні роботи і науково-технічні розробки взагалі не фінансуються, ані за кошти бюджету, ані за кошти з інших джерел. Обсяги фінансування наукової діяльності навіть провідних закладів є незначними. Прикладом, Київський національний університет імені Тараса Шевченка та Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» у 2011 р. мали доведений обсяг фінансування наукових і науково-технічних робіт відповідно 82,6 та 65,4 млн. грн. [2, 4], що ледве складає десяту частину загальних видатків на утримання закладів. Зрозуміло, це звужує дослідницький потенціал вищих навчальних закладів та каталізує їхню деградацію.

У провідних країнах світу, які демонструють найвищі позиції національної вищої освіти за світовими рейтингами, неухи-

льно збільшується частка досліджень і розробок у структурі навчання висококваліфікованих фахівців у вартісному вираженні, тобто в закладах вищої освіти цих країн більшою мірою реалізується принцип «навчання через дослідження і розробки». Порівняно невелика частка останніх у вищій школі США (9,9%) значною мірою компенсується вагомими інвестиціями в розви-

ток бібліотечної справи та інформаційних ресурсів і технологій [1, 3].

Система вищої освіти України не може продемонструвати високу якість діяльності в системі міжнародних координат, що підтверджується, зокрема, результатами незалежного рейтингування вищих навчальних закладів, яке регулярно проводиться впливовими міжнародними організаціями.

Таблиця 3. Наявність топ-університетів окремих країн у переліках світових рейтингів вищих навчальних закладів «Таймс» (2011 р.) і «Шанхайський» (2012 р.)

Країна	Кількість високорейтингових закладів	
	за рейтингом «Таймс» (402 заклади)	за рейтингом "Шанхайський» (500 закладів)
Україна	-	-
Країни-сусіди		
Польща, Росія	по 2	по 2
Туреччина	4	1
Угорщина	-	2
Інші окремі країни		
Греція	1	2
Естонія	1	-
Єгипет, Словенія, Сербія, Хорватія	-	по 1
Іран, Чеська Республіка	по 1	по 1
Чилі	1	2

Складено за даними [1].

Система вищої освіти України не містить у своєму складі зразкові за міжнародними стандартами вищі навчальні заклади. Основним недоліком її закладів, згідно з позицією міжнародних організацій, є відсутність належної наукової та інноваційної діяльності. У вищих навчальних закладах України, на противагу закладам інших країн, майже не представлено наукових шкіл світового рівня. Наукова робоча студентської молоді нерідко зводиться до виконання формальних процедур.

Результати проведеного аналізу дають змогу зробити висновок, що сфера вищої освіти України протягом 1990-2012 рр. розвивалася доволі високими темпами, але переважно на екстенсивній основі.

Відбувалося зростання кількості закладів, проте без належного забезпечення необхідни-

ми кадровими, науковими (дослідницькими) та інноваційними ресурсами. Кількість студентів, що навчаються у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, збільшилася за роки незалежності майже втричі, що призводить до неоднозначних економічних наслідків. Зокрема, промисловість України вже сьогодні відчуває дефіцит висококваліфікованих робітників.

Установи вищої освіти орієнтуються на задоволення платоспроможного попиту, а тому готують в першу чергу фахівців так званих модних професій. За таких умов звичай страждає якість навчання.

Слід зазначити, що розвиток вищої освіти відбувається у несприятливих макроекономічних умовах. Дається взнаки падіння платоспроможного попиту, через що окремі закла-

ди змушені припиняти діяльність, а інші — знижувати вартість навчання, що неодмінно призводить до падіння якості навчання. Демографічна криза 1990-х років спричинила зниження кількості потенційних споживачів освітніх і послуг. Відчувається недостатність бюджетної підтримки інвестиційного процесу у сфері вищої освіти.

У державі не створено організаційно-економічного механізму залучення потенціалу вищої школи до виконання перспективних наукових та інноваційних розробок. Значна кількість закладів не мають фінансового ресурсу на організацію наукових досліджень і розробок.

Склалася негативна ситуація, коли в системі вищої освіти функціонує майже 200 університетів, значна частина яких не виконує функцій класичного університету — бути центром державотворення, осередком суспільного прогресу, науки, культури. Вітчизняні університети переважно орієнтуються на надання освітніх послуг з метою отримання доходу, а не на формування моделей розвитку держави, суспільства, бізнесу з урахуванням сучасних викликів.

Висновки. У зв'язку з тим, що протягом років незалежності в Україні все ще не вироблено єдиної стратегії формування та реалізації державної підтримки розвитку вищої освіти для вирішення цієї проблеми, доцільно вжити таких заходів:

— оптимізувати мережу вищих навчальних закладів, довівши середню кількість студентів у одному закладі до показника, характерного для країн ЄС;

— зменшити відомчу розпорошеність вищих навчальних закладів державної форми власності;

— запровадити новітні форми стимулювання наукової та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів, зокрема із застосуванням механізмів ліцензування та акредитації;

-.- запровадити жорсткіші вимоги до ліцензування освітньої діяльності, в тому числі на основі врахування результатів наукової та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів та їхніх випускових кафедр;

— спростити бюрократичну процедуру оформлення результатів наукової діяльності у вищих навчальних закладах;

— збільшити бюджетне фінансування наукової та інноваційної діяльності провідних університетів, а також програм підтримки молодих науковців;

— продовжити впровадження у сфері вищої освіти України принципів і стандартів, закріплених у міжнародних документах.

У подальшому мають бути виконані дослідження щодо вироблення методичного підходу до прогнозування розвитку сфери вищої освіти України з урахуванням ключових тенденцій розвитку освітніх систем країн світу.

Список літератури

1. Економічні аспекти проблем розвитку вищої освіти в Україні. Монографія / І.М. Грищенко, С.В. Захарін, Д.Г. Кучеренко та ін. / За ред. докт. екон. наук І.М. Грищенка. — Х.: ХНУ, 2010. — 478 с
2. Україна у вимірі економіки знань / За ред. В.М. Гейця. — К.: Основа, 2006. — 592 с
3. *Боголіб Т. М.* Фінансове забезпечення розвитку вищої освіти і науки в трансформаційний період. — К., 2006. - 324 с.
4. Економіка вищої освіти України: тенденції та механізм розвитку / За ред. В.П. Андрущенка. — К.: Педагогічна преса, 2006. - 208 с.
5. Економічні аспекти проблем розвитку вищої освіти в Україні. Монографія / За ред. докт. екон. наук І.М. Грищенка. — Хмельницький: ХНУ, 2010. - 478 с
6. Програма економічних реформ України на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада» / <http://www.kmu.gov.ua>
7. Наука в університетах / Державна цільова науково-технічна та соціальна програма / <http://zakon.rada.gov.ua>

Надійшла 4.06.2013

С.Г. Натрошвили **РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ПОСТРОЕНИЯ ЭКОНОМИКИ ЗНАНИЙ**

Показаны роль и значение высшего образования в экономическом развитии. Доказана важность развития высшего образования в контексте построения экономики знаний. Обоснованы предложения относительно усовершенствования функционирования сферы высшего образования Украины с учетом задачи перехода экономики на инновационную модель развития.